

## ՊԱՏՄԱԿԱՆ

# ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ԵՒ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՆԱԽՈՐԴՈՂ ՇՐՋԱՆ

Մուհամմեդի եւ իր յաջորդներուն հիմնած հսկայ Արարական Կայսրութիւնը կորնընցուց իր միութիւնը, երբ 750 թուականին, Աբբասեան(1) Տունը եւ Իրաքի Արաքնէրը երկու տարուայ արիւնսպի կռիւներէ ետք վերջ տուին Օմայեան Հարստութեան ու իրենք ձեռք առին երկրին իշխանութիւնը:

Աբբասեան խալիֆաները որդեգրեցին մենատիրական դրութիւնը որպէս իրենց վարչաձեւի սխտեմ, եւ իրենց մայրաքաղաքը Հաստատեցին Պաղտատի մէջ:

Այս խոռոչութեանց ընթացքին Հայերը ջանացին թօթափել իրենց վրասէն արաքական տիրապետութեան յուծը: Անոնք Գրիգոր Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ սուրիտամրեցան խալիֆայութեան դէմ. դրժորիտարար սահալն, չկրցա՛յ գլուխ հանել տպատմութիւնը՝ որովհետեւ կարգ մը նախարարներ հետեւելով Աշոտ Բագրատունիի, իրենց հպատակութիւնը յայտնեցին Աբբասեան, իշխանութեան:

Ուստի, Աբու Հաքամ Ալ-Մաֆֆահ, Արաքսեան Հարստութեան հիմնադիրը, 750-ին իր եղբայրը՝ Աբու-Ջաֆար Ալ-Մանսուրը Հայաստան աղարկեց կառավարիչի հանդամանքով: Ըստ Գեւորդ Պատմիչի վկայութեան, անոր օրով իստին ծայր չբաւորուեցան մատուցեալ Հայ ժողովուրդը, քանի

որ ոչ միայն տուրքերը աւելցած էին, այլ մահաւանդ Արաք հարկահաւանքեր 748-750-ի խոռոչութեանց պատճառաւ չվճարւած տուրքերը կը գանձէին՝ ողջ թէ մեռած մարդոցմէ:—

«Եւ տիրէ ընդ նորա Արդլայ, եւ առաջ վեղբայր իւր զմիւս Արդլայ շրջել ընդ ամեհալս, աշխարհս իշխանութեան իւրոյ: Որ նախ ելեալ յաշխարհս Հայոց՝ բազում վրշտօք եւ նեղութեամբ մտանդէր զամենեայն եւ հատուցանէր ի չբաւորութիւն տնանկութեան, մինչեւ պահանջել հարկս եւ ի մեռելոցն: Եւ զամենայն բազմութիւն սրբոց եւ աշխարհ չարալուկ տառապեցուցանէր, վրտանդէր զհաւանայս եւ զպաշտօնեայս աստւածային խորանին խոշտանդանօք եւ թքօք աշպարհութեան եւ զանիւք՝ ի յայտ անել զանուան միախճաննիցն եւ զընտանի յոցուն: Սոչտանդէր եւ զընակիչս աշխարհիս բռնադոյն եւ դառն. հարկապահանջութեամբ, առնուլ բաւ զխոյն բազում զուգէս(2) արծաթոյ, եւ դնել կնիք կապարեայ յամենեցուն պարանոցս» (էջ 127):

Աբբասեան տիրապետութեամբ փոխուեցաւ նաեւ Հայ նախարարներու ինքնաւար դրութիւնը: Ալ-Մանսուր խալիֆան, Հայ իշխաններու կողմէ ապագայի ապստամբութեան մը առաջըր առնելու մտահոգութեամբ, 770 թուականին Հասաթ Ոստիկանին հետ թուրք վարձկան զինուորներ զրկեց

(1) Աբբասեանները սերած կը ճկաուսիմ Մուսամմէդի Ալ-Աբբաս օրեղբայրէն:

(2) Ասորական դրամ:

Հայաստան, Հրահանգելով միաժամանակ որ այլևս Հայ նախարարները ոտճիկ տաչ Հայ Հեծելազորքին եւ ոչ թէ Արարները՝ րստ նախկին սովորութեան:

Այժմ այս վարձկան Թուրք զինուորներու մուշորով, Հայաստան մատնուեցաւ թէ՛ տոփի եւ թէ՛ սարսափի. այլևս անտանելի դարձած էր արարական լուծը, եւ Հայ նախարարները սկսան պատրաստուիլ իրենց արեան զնովին իսկ փրկել եւ ազատագրել Հայրենիքը օտար լուծէն:

Այս սպասամարական շարժումը մանրամասնօրէն նկարագրուած կը գտնենք Ղեւոնդի պատմութեան մէջ, ըստ որում առաջին անգամ, ինչպէս եւ միշտ, արարական բռնութիւններուն դէմ գլուխ կը վերցնէ Մամիկոնեան առհար: Արտաազգ Մամիկոնեան Գումարիի (այժմ Լեւինական) մէջ կը սպաննէ Արար Հարկահաւաքը, կը ջարդէ հոն սպասանած արարական բանակը եւ կ'ապստանի Եղբարացոց(3) աշխարհը՝ որ կը գտնուէր Բիւզանդական իշխանութեան ներքեւ: Անոր օրինակին հետեւեցաւ Մուշեղ Մամիկոնեան, որ ջարդելէ ետք որ զաւառին մէջ գտնուող արարական զօրքը, ամբարցաւ Արտագերս բերդը, Մուշեղի միացաւ նաեւ ճնշուած ժողովուրդը ու միասնաբար անոնք պարտութեան մատնեցին Կարինէն ու Իւրիւնէն: Եկած արարական ուժերը, ապա գաղթին եւ պաշարեցին Կարին քաղաքը:

775-ի գարնան Մամիկոնեաններու սպարաւորութեան միացան նաեւ Վասպուրականի Արծրունեաց եւ Ամատունեաց նահապարհները եւ որոշեցին յարձակիլ Արճէշի(4) վրայ: Դժբախտաբար սակաւ, յարձակումը տակաւին չսկսած, հարաւէ Հայաստան խուժեց արարական 30,000-նոց ընտիր բանակը Ամրի Հրամանատարութեան տակ եւ Արճէշի մօտ 775 Ապրիլ 15-ին, անդթօրէն ջարդեց անպէն ռամիկ ժողովուրդը: Այս յարկութեանէն ետք, Ամր ուղղուեցաւ Կարին (այժմ էրզրում), որ սովի մատնուած եւ

իշխուլ վրայ էր Մուշեղ Մամիկոնեանի ձեռքը: Ամրի 30,000-նոց եւ Հայերու 5000-նոց բանակները իրարու բախեցաւ, Բապրեւան: զաւառին մէջ 775 Ապրիլ 24-ին, եւ առաջինները կրկին յաղթական հանդիսացան:

Այս հակառակարար մէջ ինկան Սմառ Բագրատունի Սպարապետը, Մամիկոնեան իշխաններէն Մուշեղն ու Սամուէլը, Վահան Գեղեւնիս եւ ուրիշներ: Իսկ ողջ մնացածները ստիպուեցան լքել իրենց հողերը ու ապաստանիլ Բիւզանդիոն:

Հայածու ուժ նախարարներուն լքուած հողերն ու կալուածները անցան Արար էմիրներուն ձեռքը ու այսպէս Ը. դարու վերջերը եւ Թ. դարու սկիզբը Հայաստանի մէջ կազմուեցան երկու հօր իշխանութիւններ՝ Մանագլեքտի եւ Արզնի էմիրութիւնները: Նախարարներու քայքայումին վրայ խօսելով Յովհաննէս Դրասխանադէտցի պատմիչը կ'ըսէ.---

«Եւ վասնզի սպասուուլ Հագարացիքն տիրեցին, եւ կայան զՀայաստանեայս, եւ մեծամեծք աշխարհիս նուազեցան, եւ միացեալք զօղեալ ազարեալ կային րոպ լծով ծառայութեան նոցա, սակս այտորիկ իսկ յայտ վարի պահասեցաւ ի պատմութեանէ արտի զրոյցը իշխանացն մերոց: Բայց եթէ գուցէ դոցի ինչ, բաւական քեզ բերցի նախ քան զմեզ պատմեալն ի Շապուհ պատմագրէ» (էջ 142)(5):

Իսկ Հայաստան մնացող միւս նախարարներէն Մերուժան Արծրունիին, չկորսնցնելու համար պապեանական կալուածները՝ համակերպեցաւ արարական իշխանութեան, ընդունելով մահմեդական կրօնը, եւ վերադարձաւ իշխանութեան հետ բարեկամանալու համար սկսաւ խառն ամուսնութիւններու ճամբով խնամական կապեր հաստատել:

Ը. դարու վերջերը, Հայ նախարարները բռնած էին քայքայումի ճամբան: Սակայն Թ. դարու 40-ական թուականներուն անտեք, մանաւանդ Բագրատունեաց տոհմը, սկսան զօրանալ, որովհետեւ քաղաքաշէտ Բագրատունի իշխանները կրցած էին ազատել խա-

(3) Վրացական ցնդ մը, որոնց նրկիրը կը զըսնէր Վրաստանի արեւմտեան կողմը:

(4) Արճէշ քաղաքը Թիւ. Զարու կէտքը ընկղմած է Վոսնայ լիճին մէջ: Տես՝ Հիւրշման, զէին Հայոց Տեղեաց Անոնները, Ազգ. Մատենք., էջ 195:

(5) Դժբախտաբար Յովհաննէս Կաթողիկոսի ակնարկած Շապուհ Բագրատունիին գործը կորսուած է:

լիֆաներու եւ էմիրներու միջեւ մղուած ներքին պայքարէն, եւ զօրացնել իրենց դիրքը Հայաստանի մէջ. ասոր իբր հետեւանք, Հարուն Ալ-Ռաշիտ խալիֆան՝ չընդ-վընցնելու համար Հայերը, աւելի մեղմ քաղաքականութիւն, մը վարեց եւ 806-ին Ալոտ Մսակերը իշխան կարգեց ամրող Հայաստանի:

Այնուհետեւ Բագրատունիներն ու Արծրունիները աւելի ուժ առած, հետեւելով էմիրներու օրինակին, ձգտեցան վերջնականապէս ձեռք ձգել իրենց նախկին քաղաքական իրաւունքները եւ ներքին անկախութիւնը:

Անոնց ծրագրները ի դերեւ ելան, երբ Պաղտատի դահին վրայ նստաւ Մութափաթիլը (847), որ իրեն նպատակ րբաւ, բաւ իրովմա Արծրունիի վկայութեան, պատժել ըմբոստ Հայ նախարարները ու Հայաստանը աւարակաւն մէջ նահանգ դարձնել: 849-ին, Մութափաթիլ Հայաստան, ուղարկեց Աբուսեթը որպէս կառավարիչ եւ հարկահաւաք: Երբ ան հասաւ Տարօնի աշխարհ, Բագրատ Բագրատունի տեսնելով անոր զօրքը՝ խռհեմութիւն սեպեց վճարել բոլոր հարկերը եւ որպէս Հայաստանի իշխան խնդրեց անկէ որ Հայաստան չմտնէ: Աբուսեթ թէեւ Հրաման ստացած էր իշխանութենէ զրկել Բագրատն ու Ալոտ Արծրունին, սակայն երբ խնայաւ թէ վերջինները դաշինք կնքած են իրարու միջեւ, հարկերը առնելով վերադարձաւ Պաղտատ, իրեն յաղորդ նշանակելով Աղձնիքի եւ Արզնի Մուսէ Ամիրան, որ Բագրատի քեռայրն էր:

Մուսէն 850-ին հարկահաւաքի պատճառաբանութեամբ մտաւ Տարօն, որպէսզի աւերածպին կալուածներուն տիրանայ, սակայն վերջինին օգնութեան հասաւ Ալոտ Արծրունին, եւ միասնաբար ջարդեցին Մուսէին թանակը: Իսկ Ալոտ դառնալով Վասպուրական, իր երկրէն դուրս քլեց Ալա-ծովախի հարկահաւաքը, ջարդելով նաեւ տեղական արաբական զօրքը:

Մութափաթիլ խալիֆան՝ անգիւնապէս անցումը արձերու, զայրանալով կրկին Հա-

յաստան զրկեց Աբուսեթը, Հրամայելով որ ձերբակալէ եւ իրեն զրկէ Բագրատն ու Ալոտը: Սակայն Աբար զօրավարը կը մեռնի Հայաստան ճամբորդութեան ընթացքին. դործը ձեռք կ'առնէ անոր որդին՝ Եուսուֆը:

Ան 851-ին բանակեց Աղաժակերտ ոստանը եւ իր մօտ Հրաւիրեց Ալոտ Արծրունին, ի մտի ունենալով ներդուքեամբ ձերբակալել զայն: Ալոտ զգաց սարքուած թակարդը, քաշուեցաւ Մարդատան, Ուստի Եուսուֆ երբ չկարողացաւ ձերբակալել Ալոտը՝ հաշտութիւն հաստատեց անոր հետ եւ պատանդներ վերցնելով իր հետ՝ մեկնեցաւ դէպի Սլաթ (այժմ Ախլաթ, Վանայ լիճին հիւսիս արեւմտեան անկիւնը), անկէ լուր զրկեց Բագրատ Բագրատունիին որ ձմրան պատճառաւ կ'ուղէ արքունիք վերադառնալ, ու դէիքը Սլաթ կը Հրաւիրէ Հայաստանի իշխանութիւնը իրեն յանձնելու համար: Բագրատ առեւտաւորով Եուսուֆի խօսքերուն երբ Սլաթ հասաւ՝ ձերբակալուեցաւ վերջինին կողմէ ու տարուեցաւ Մամարա, Մութափաթիլ խալիֆային:

Աբար խալիֆան ախուհետեւ Հայաստանի զանազան շրջանները ուղարկեց կուսակալներ, որոնք մեծ անդթութիւններ գործեցին ամենուրեք, թալանելով եւ տկարացրնելով ոչ միայն Հայ իշխանաւորները, այլ նաեւ ռամիկ ժողովուրդը. անոնք մանաւանդ սկսաւ մեծ թուով գերիներ վերցնել իրենց զօրքին հետ ու զանոնք վաճառել Ասորիքի մէջ: Մութափաթիլ խալիֆան մտադրած էր աւերածութեան ենթարկել ամրող Հայաստանը, անգահանել Հայ ժողովուրդը, որպէսզի կործնար զայն արաբական երկիր մը դարձնել: Աբար բնակիչներով:

Հայ ժողովուրդը անգամ մը եւս ինքզինք դառաւ փնտցման ճամբուն վրայ: Ինչպէս որ 775-ի ապստամբութիւնը ազատագրական ընդթ ունէր, այնպէս ալ 852-ի ապստամբութիւնը Աբար խալիֆայութեան դէմ՝ եղաւ ի խնդիր ստոյգ եւ վերահաս կործանումէն ապաստուելու:

## 852-ի ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Վերոյիշեալ ապստամբութիւնը մանրամասնօրէն նկարագրուած կը գտնենք Թովմա Արծրունիի կողմէ: Բազարատ Բագրատունիի երկու որդիներուն՝ Աշոտի ու Դաթի կողմէ տարածած ջանքերուն շնորհիւ, ապստամբութեան կը միանան նաեւ Աղձնիաց եւ Տուրքերաճի սահմաններուն վրայ բարձրացող (այժմու Սասունի շրջանը) Սիմ յեւրոն Ուռթեցի լեռնապանները, որոնք միացողովքն են Ուրարտական ցեղին:

«Յայժմամբ Բնակիչք լերինք իբրեւ տեղին թէ վարեցաւ իշխանն քի գերութիւն, ինքեանք պատրաստեալ են զնոյն վարչմանն կրել զոր դաշտայինքն կրեցին: Հասին միաբանն բազմութենէն մեկնազնեքն Ուռթայ ի հնարս պորուեստգիտութեանն իրեանց, զոր ի պէտս օժանդակութեան ձմերաշխոյ Հնարաւորեալ էին: Եւ բարձեալ աշտիսյս հանապազակերս ի պատրաստութիւն զաղանացն որ ի մարտին որջանան, կամ թշնամեաց ի վերայ հասեցին: Եւ եկեալ ի վերայ լայազին (Մուշ) պաշարն գլաւ, եւ զգորսն մատնէն ի սատակումն սրոյ, եւ զպատանդան Վասպուրականի Հանէն յարգեանէն. եւ սերեաց: Ընդարձակեն, զկապուտ նոցա բաժանեն յինքեան» (էջ 133):

Արաբ զօրավարը՝ Նուսուֆ, յանկարծակի եկած անոնց յարձակումէն, հազիւ կրնալ իր կեանքը ազատել, պահուստելով Մուշի Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ գմբէթին տակ: Սակայն Ուռթեցիներ, գտնելով անոր հետքը, սեղն ու տեղը կը սպաննեն զայն:

Մուշի վաղեմի, Հայոց ապստամբութիւնը ձգտելու համար Հայաստան կ'ուղարկէ Բուդա զօրավարը, որ 200,000 թրքակաշն եւ աւարական զօրքի զլուխ անցած, 852-ի ամբան ճեհատ ի վերայ երկրիս ի կողմն Հիւսիսոյ ի մուտն Հայաստան աշխարհիս» (Արծ., էջ 188):

Բուդա զօրավար կը յարձակի նախ Վասպուրականի վրայ, ահ ու օտարաբի մատնելով Ժողովուրդը. ապա կ'արշաւէ Արծրունի Աշոտ ա. Գուրգէն իշխաններուն դէմ: Գերի իր բռնէ գանտը ու կ'անցնի ձմերկու Ռուին լայաքը, իսկ իր զօրքը ազատ կ'արձակէ Հայաստանի մէջ, Հրահանգելով անոնց վերադարձը ի Ռուին՝ յաջորդ գարնան:

«Իսկ անօրէն զօրավարն իբրեւ արար եւ կատարեաց զամենայն կամս չարութեանն ի վերայ աշխարհիս Վասպուրականի կոչեցեալ. եւ գնաց եմուտ ի Զերմագոյն տեղիս ի լայաքն Ռուին ձմերկն անդ. եւ արձակեաց զգորսն իւրաքանչիւր զօրագլխօք եկելոց առ նա յամենայն ազգաց յաշխարհէս Հայոց, երթալ ձմերկն յիւրաքանչիւր տեղիս բնակութեանց. Հրաման տուեալ ամենեցուն զի իբրեւ մերձ լինիցի գարնամայիս ժամանակն, փութով առանց յապաղանաց առ նա հասանիցեն ամենայն պատրաստութեամբ» (Արծ., էջ 188-189):

Ռուինի մէջ, Բուդա զօրավար հայածանք կը հանէ տեղացի քրիստոնեայ տարրին դէմ, ստիպել տալով անոնց որ ընդունին մահմետական հաւատը: Քրիստոնէութիւնը չուրացողներ կը պատժուին մահուամբ: Թովմա պատմիչ կը յիշէ մարտիրոսացող անձներէն մի քանին, որոնցմէ են Աստմ Անձեւագի, Մլեհ Վարձմունի, Գէորգ Բողկացի եւ Վասակ (Արծ., էջ 192):

Երբ 853-ի գարունը մօտեցաւ, Բուդա կը պատրաստուէր նուաճել նաեւ Հայաստանի հարեւան երկրներն ալ: Արեւելեան նախարարներ տեղեկանալով անոր ծրագրին, փախաչ Բուդայի առջեւէն եւ ապառանդեան իրենց ամրոցները:

«Ամենայն իշխանք արեւելեայք խոր ոռակալ յերեսաց նորա, ետուն տեղի, ելին կալան զամարական տեղիս» (Արծ., էջ 194):

Բուդա զօրավար յարձակեցաւ նաեւ Տրփղիսի(6) եւ Ծանարկի(7) վրայ, ապա Պարսաւ(8) գնաց, ձմեռը ձոն անցընելու համար:

Հետեւեալ գարնան (854), ան կոխ մղեց Աղուաններու դէմ, որ Քյուրկարեցաւ գործ պատերազմաց սոցա իբրեւ մօտ ի ընդ ամի միոյ» (Արծ., էջ 206):

Ասկի կ'ըզրակացնենք թէ Աղուանից Եւսայի իշխանն ձերբակալութիւնը պատահեցաւ 855-ին: Նոյն թուականին է նաեւ միւս

(6) Վրաց մայրաքաղաքը:

(7) Վրաստանի մէջ Բաղաթ մը:

(8) Կը գտնուի Աղուամից աշխարհին մէջ:

Հայ նախարարներուն կայնաւորումը եւ Սամարա ուղարկուիլը։

«Եւ այնուհետեւ զամենեւեմ զ'սոս որք ի կայնաւոր կապանաց եւ ի դիպահոյ առ նա բերէին, եւ առեալ ընդ իւր խաղաղուցեալ չուէ գնա տանելով զ'սոսս առ ամիրայեան» (Յովհ.՝ էջ 162)։

Բուլալի սպապատակութիւնները Հայաստանի մէջ տեւեցին շուրջ տարի (852-856)։ Ան խալիֆային հրամանով Սմբատ Բագրատունիի մէծ որդին Աշոտը կտառվարիչ նշանակեց Հայաստանի վրայ ու ինք վերա-

դարձաւ Սամարա (856), առանց կարենալ իրագործելու որոշուած ծրագիրը՝ որ էր ճնշել Հայ ժողովուրդը եւ մէջտեղէն վերջնել Հայ իշխանները, որպէսզի կարելի լիարարաբական մէկ նահանգ գործնել Հայաստանը։ Թէեւ անոր ի գործ դրած վայրագութիւններէն ազատելու համար ժողովուրդին մէկ մասը հեռացաւ Հայաստանէն, եւ Հայ իշխաններու կայանաւորումով Բուլալ անգլուխ ձգեց Հայքնիքը, բայց այսուհանդերձ չյաջողեցաւ վերջնական լուծում մը տալ Հարցին։

### ԲԻԻԶԱՆԻՆԻ ՎԵՐՆԵՐԸ

856 թուականին, ինչո՞ք եւ արինարբու ճորովար Բուլալն ետ կանչուեցաւ խալիֆայութեան հրամանաւ ու իր տեղ զրկուեցաւ Մուհամմէտ Իրն Պալիդ Շայրան Ոստիկանը։

Սա կու գար մասնաւոր առաքելութեամբ մը, այն էր՝ ներում շնորհել ըմբոստացած Հայ նախարարներուն, ու երկիրը խաղաղեցրնել։ Սակայն ուրիշ ինչ կր'աւ ըլլայ խալիֆաներու որդեգրած այս խաղաղ քաղաքականութեան պատճառը, ինչէ՞ ոչ Բիւզանդիոնը։ Արդարեւ, բիւզանդական հուսկու բանակը հասած էր Եփրատի ափերը, Պետրոնի առաջնորդութեան ներքեւ՝ որ Մամիկոնեան նախարարական տառ շատաւիղներէն էր, ու Թէոդոր կայսրուհիին հարազատ եղբայրը։ Ան, 856-ին, գրաւելէ ետք Սամոսադ եւ Ամիդ քաղաքները հիւսիս-Միջագետքի մէջ, կը սպառնար արաբական պետութեան։ խալիֆան վախնալով թէ սուրբ Հայերը յառին իրենց ազգակցին՝ սկսաւ վարել մեղմ քաղաքականութիւն մը։

859-ին, Բիւզանդիոնի Միքայէլ կայսրը անձամբ անցաւ քանակին գլուխը՝ սակայն իսկական հրամանատար Պետրոնի Եղբայր վարդէն էր։ Ասոնք վերջնական յաղթութիւն մը տարին արաբական դրեքներուն վրայ 863 թուականին։ Այս պատերազմին, Նիքիերտի մօտ սպաննուեցաւ Հայադգի Արար Գորովար Ալի Ին Եահեա Աբ-Արմանին։

Սա 862-ին Հայաստանի զրկուած էր խալիֆային կողմէ, իր հետ բերելով միշտանաց իշխանն տիտղոսը՝ Աշոտ Բագրատու-

նիին, Նաեւ Էրմինեան(9) կառավարելու պաշտօնը։

«Այս ոստիկան ոմն ի Հայո առաքեալ» որ Ալի Արմանի անունէն, ըստ հրամանի ամիրայետին իշխան իշխանաց Հայոց գնա կացուեցանէր՝ բազում զգեստիւք եւ արքունական պատուով ճորտացուեալ, ի նա հաւատալով զսակ Հայոց, եւ զամենայն բեկար արքունի։ Եւ այսպէս պատուականապէս նա առաջին նա զտեալ եղեւ քան զամենայն նախարարութիւնս Հայոց» (Յովհ.՝ էջ 169)։

Աւալիսով, խալիֆաներու ուժը սկսաւ տկարանալ, քանի որ Թուրք վարձկան զինուորները, որոնք նախապէս արաբական կայսրութեան տարածման ծառայած էին, արքունիքի մէջ ձեռք բերելով մեծ ազդեցութիւն՝ իրենք ձեռք առին երկրին կառավարութիւնը։ Այս իսկ պատճառաւ, 861-ին Մուսթաֆայի սպաննուեցաւ իր որդիին կողմէ, Թուրք իտականներու զորութիւն։ Այնուհետեւ սկսաւ տաք պայքար մղուիլ խալիֆայութեան զահին տիրելու համար եւ տասր տարուան ընթացքին հինգ խալիֆաներ սպաննուեցան։

Հայաստանի այս անգամ կրցաւ օգտուիլ խալիֆաներու ուս հիւանդ պիճակէն։ Աշոտ Բագրատունի իշխանին ջանքով ու վարձով իմաստուն քաղաքականութեամբ է առ Հայր սուրբն ինքնավարութիւն, ապագային ալ ստանալու համար թագ՝ խալիֆային կողմէ 885-ին։

(9) Էրմինեա ըսելով պետք է նախնայ Հայաստան, վրաստան եւ Աղուանք։

## ՆԵՐՓԻՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ. ԱՇՈՏԻ ԹԱԳԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

858-ին Հայաստան վերադարձան զերի իշխանները: Այս ժամանակ է նաեւ որ գերութենէ վերադարձաւ Աշոտ Արծրունիի որդին՝ Գրիգոր իշխանը, մականունանալ Դերենիկ: Ան, արքային հրամանը ի ձեռին, եկաւ տիրելու իր հօր աշխարհին՝ Վասպուրականին: Իսկ 859-ին գերութենէ ազատեցաւ Աշոտի եղբայրը Գուրգէն, ու նաեւ Ափխազաց երկրի Աշոտ Արծրունիի եղբայրը՝ Գրիգոր:

Ատոնք բոլորն ալ թեկնածու էին Վասպուրականի տիրելու: Գուրգէն եւ Գրիգոր եղբայրները շուտով մեռան ու վէճը սահմանափակուած մնաց Դերենիկի եւ Գուրգէնի Արուբէլի միջեւ: Վերջինը նկատի ունենալով Հայաստանի շահը, մտադրեց իր երկիրը զիջել Դերենիկին ու անցնիլ Բիւզանդիոն, կայսեր ծառայութեան մէջ մշտնելու համար: Սակայն ան ձերբակալուեցաւ Աշոտ Բագրատունիի կողմէ ու յանձնուեցաւ Ատրպատականի Արար կուսակալին: Գուրգէն Ատրպատականի բանտէն ազատելով կուգէն Վասպուրական, ուր իր գէժ կը գտնէ Դերենիկը՝ որ զինք բռնելով կը բանտարկէ Հագամակերտ բերդը: Գուրգէն դարձեալ կը փախչի բերդէն ու կ'ապաստանի փնջ մը: Վանաշայրը իմաց կու տայ Դերենիկին. վերջինը զայն կրկին պիտի յանձնէր Ատրպատականի կառավարիչին, բայց Աշոտ Բագրատունիի եւ Մաջարիա Կաթողիկոսի միջամտութեամբ հաշտութիւն կը կնքուի երկուքին միջեւ եւ Գուրգէն կը ստանայ Մարզաստան գաւառը. սակայն ան վստահութիւն չընծայելով Դերենիկին, կը լքէ Վասպուրականը ու կ'ապրի Թափառական կեանք մը:

Գուրգէնի կասկածը անհիմն չէր: Աշոտ Բագրատունին կը ձգտէր իր կողմ շահիլ Արար թաղաքական անձեր, ուստի անոր հաշտոյն չէր գար որ Հայ իշխաններ անցնէին Բիւզանդիոն եւ կռիւ մղէին Արաբներու դէմ: Հետեւաբար Աշոտ խափանեց Գուրգէնի, ինչպէս նաեւ Քրդիկ իշխանի որդի Գրիգոր Մամիկոնեանի անցքը ի Բիւ-

զանդիոն: Կ'ըսուի թէ Աշոտ այս Գրիգորի դուռը խալիֆային դրկելով ստացած է իր «Իշխանաց Իշխան» տիտղոսը, որպէս քաջախիանք իր «Հաւատարմութեան»:

«Եւ Գրիգոր Մամիկոնեան, արիարար պահեալ զհաւատն ելանէ ի բանտէն, եւ զայ մտանէ ի գաւառն իւր Բագրեւանդ, եւ կամէր ամրանալ ի գաւառն Գարեղնից ի Գաղանածակսն. որ եւ զկնի եօթն ուսուրց մեռանի: Եւ իմացեալ ոստիկանին Մամիկոնի որ ի Հայս, առաքէ առ Աշոտ որդի միառտայ, զի ուր եւ իցէ ըմբռնեալ առ նա տարցի, եւ նորա Հատեալ զգլուխ մուշկոյն առաքէ առ նա, ասելով» թէ կամեցաւ անդանել առ Յոյնս, եւ իմ զկնի առաքեալ՝ ապանի, եւ ահա գլուխ նորա: Եւ ինչպէս Մահմէտ, եւ զպացուցանէ Զափրի, եւ նորին հրամանաւ պատուէ զԱշոտ, տալով նմա զգաւառն Բագրեւանդ, եւ արծաթ բիւրս հինգ. եւ յայնմէտէ բարձաւ ի Հայոց յաշխարհէս ազգն: Մամիկոնէից» (Վարդան, էջ 81):

Աշոտ Բագրատունին զէնքի ուժով յաղթեցաւ նուաճել միայն նախարարներէն մէկ մասը. գալով Վասպուրականի եւ Սիւնեաց զօրաւոր իշխանական տուններուն՝ անոնց հետ խնամակալեց կապեր հաստատեց:

Ըստ Թովմա Արծրունիի պատմութեան, Աշոտ կ'երթայ Վասպուրական եւ կը կայանաւորէ Դերենիկը: Թափառական Գուրգէն իշխան իմանալով եղբորութիւնը, օգնութեան առ փութայ Դերենիկին: Աշոտ կը ստիպուի ազատ արձակել Դերենիկը եւ զայն կ'ամուսնացնէ իր Սոփի դստեր հետ, միեւնոյն ժամանակ կնքելով նաեւ խաղաղութեան դաշինք մը: Իսկ Արծրունի Վահան իշխանին կնութեան կու տայ իր միւս դուստրը, հաշտութեան կապեր հաստատելու հեռանկարով: Աշոտ նաեւ բարեկամակալ յարաբերութիւններ հաստատեց Սիւնիքի հետ՝ Վասակ Գարուռը ամուսնացնելով իր Մարիամ աղջկան հետ:

Աշոտ բարեկամական ու ազգականական այս կապերով իր շուրջ հաւաքեց զօրաւոր Հայ նախարարական տունները: Ներքին վէճերն ու գոտութիւնները չբացան: Իսկ միւս կողմէ, իր հարկերը կանոնաւոր կերպով

խալիֆայութեան մօտերով, Հայաստան անցուց անդորրութեան շրջան մը Աշոտի իշխանութեան տարիներուն (862-871) :

871-ին սակայն, զէջջ մը եկաւ խոսիւրու այս անդորրութեան շրջանը : Բիւզանդիոնի բանակը կրկին հասած էր Եփրատի ափերը՝ հալազի Վասիլ կայսեր հրամանատարութեան ներքեւ, որ կը սպառնար արարական կայսրութեան :

Մտաւարդ խալիֆան վախնալով որ Հայեր Վասիլի բանակին կը միանան, Հայոց հանդէպ կը ստիպուի վարել աւելի եւս թույլ քաղաքականութիւն, մը : Ան Հայաստան կը դրկէ Շէշլի որդի Յիսէն՝ հակելու համար Հայաստանի մէջ ապստամբ Արար պահակ զօրքերուն վրայ :

Յիսէ երբ առջ կոխեց հակական հողի վրայ, կուռի բռնուեցաւ Աշոտ Արծրունիի հետ : Արար Ութմանիկ ցեղը սպաննած էր Ռոստով Վարաժնունի իշխանը, գրաւած Ամիակ բերդը : Աշոտ կը պարտաւորուէր արածակելու անոնց վրայ, երբ Յիսէ զորավար 15.000 զօրքով մասաւ Հայաստան եւ ուղեց խուսիլ Վասպուրական աշխարհը : Բայց Վահան Արծրունի եւ Գագիկ Արուստանի միջոցով որդութեամբ խաղաղութիւն տրեց, որով քստ պատմագրին՝ Աշոտ եւ Դերենիկ յանձնառու եղան Յիսէին մօտերը հարկերը եւ «զարմուցիչ ընդ նոյն ճախարհ ընդ որ եկեալ էր, ոչ թողուցին նմա ելանել ընդ աշխարհն Վասպուրական» եւ Յիսէ, ճամբան շեղելով զնայ Պարտաւ եւ ալ ոչ եւս աշխուհեաւ համարձակ յանձն առնոյր մտանել ընդ աշխարհա Վասպուրական» (Արծ ., էջ 243) :

Յիսէ ձեռք Պարտաւ մէջ անցուց ու յաջորդ զարնան Յամանիկ անուն մէկը հոն կառավարի կարգելով հետացաւ Աղուանից երկրէն :

Յամանիկ չարգարացուց սակայն իր վրայ դրուած յոյսը, որովհետեւ ան անկախութեան ձգտեցաւ : Յիսէ եկաւ եւ ուղեց զէնքի ուժով պատժել ըմբոստացած Յամանիկը եւ Հայ իշխաններու օգնութեամբ պալարեց Պարտաւ քաղաքը, բայց ձախողեցաւ իրադրոճել իր նպատակը ու մեկնեցաւ Ատուրի :

Յամանիկ կը փափաքէր որ Հայաստանն ալ մտնէր իր իշխանութեան տակ : Հայեր սակայն մերժեցին անոր առաջարկը, եւ խալիֆայէն խնդրեցին որ Ահմաթ որդի Հալիֆին իրենց կառավարիչ նշանակուէր ալ զայն ալ եղաւ :

Դժբախտաբար Ահմաթը ապերախ դրուեցաւ եւ զադունի ծրագիրներ մշակեց Արարառի ու Յամանիկի հետ, որպէսզի դաւաճորութեամբ սպաննեն Իշխան Աշոտը եւ միւս նախարարներ, իրադրոճելու համար նախկին խալիֆաներու կողմէ ծրարուած նպատակը :

Աշոտ զգաց վտանգաւոր կացութիւնը : Ան արդէն բռնած էր Հայաստանի գլխաւոր ճամբաները եւ երբ օր մը կրցաւ ձեռք ձգել Ահմաթի եւ Արարառի դաւաճարական նուաճիլ՝ ուղղուած Յամանիկ կառավարիչին, ինք, որ քարաճարհոյն եւ հանճարեղադոյն էր քան զընաւ Հայաստանեայս եւ զընդհանուր կացեալս ի ներքոյ երկրեցոյ, ինքզինք անգէտ ձեռացնելով՝ կուսակալին ներկայացաւ թանկագին նուէրներով եւ ջանաց ետ մղել զայն դաւաճարական իր գործերէն : Բայց երբ անոր ստած խաղաղ միջոցները ի գերեւ ելան, զէնքի զիմեց եւ լուր զրկեց իր եղբոր Արաւ սպարապետին : Վերջինս, վաղ առաւօտեան Դուին եկաւ, ներկայացաւ կուսակալին եւ ցոյց տուաւ այն նամակը որուն մէջ ծրարուած էր Աշոտի եւ միւս Հայ իշխաններուն մահը : Արաւ զայն շորիի մը վրայ նստեցնելով՝ դուրս դրաւ Հայաստանէն :

Աշոտի ձեռք առած այս ճարպիկ միջոցներով առաջն առնուեցաւ թափուելիք սուրբինի : Ու այլեւս թէ՛ ժողովուրդին եւ թէ՛ իշխաններուն փափաքն էր իրենց վրայ թաղաւորեցնել Աշոտը : «Ձայսպիսի ապա տեսել քովատոճմիկ պերճութիւն իշխանացն եւ նախարարացն Հայոց, խորհուրդ միաբանական առեալ՝ թաղաւորեցուցանել զիս ի վերայ ինքեանց» : Անոնք լուր զրկեցին լիւստակով խալիֆային եւ յայտնեցին իրենց փափաքը, զորն եւ սիրալիք արտիւ զարժանաւայց խնդիրն ընկալելով, առաջ ապա Աշոտոյ թագ թագաւորական... ընդ

նմին եւ այլ եւս զգեստս թագաւորականն...» (Յովհ., էջ 175)։ Գէորգ կաթողիկոս հոգեւոր օրհնութեամբ Աշոտին թագաւոր պսակեց 885 թուականին ։ Բիւզանդիոնի Վասիլ կայսրն ալ շնորհաւորեց Աշոտի թագադրութիւնը, չորդի սիրելի դնաւ անւանելով» (Յովհ., էջ 177)։

Աշոտ թագաւոր այսպիսով հիմք դրած եղաւ Բագրատունեաց Հարստութեան։ Անի իր մայրաքաղաքը հաստատեց Բագրատնի մէջ։

Աշոտ թագաւորի դահակայութեան տարիներուն, ըստ Յովհաննէս կաթողիկոսի վկայութեան, Հայաստանի մէջ սկսաւ զարգալ երկրագործութիւնը, անասնապահութիւնը, արհեստները եւ կառուցութեան մեծ թուով քաղաքներ։ Ծնորհել Աշոտի գիււ-

նադիտութեան՝ աշուհեան եւ Հայեր բարեկամ մնալով հանդերձ Արաքնեքուն, սկսան յարարել Նաեւ Բիւզանդիոնի հետ՝ առաւելորական ճամբով։ Եւ երբ Աշոտ Ա. վախճանեցաւ «ի ճանապարհի յիջեալսն ի Քարապառն կոչեցեալ», ան բաւական մեծ ու հզօր պետութիւն մը ժառանգ ձգեց իր որդիին՝ Սմբատի, որ ըստ Թովմա Արծրունիի վկայութեան «էր այր քաջայայտ եւ հանճարեղագոյն, լի եւ առոյգ յամենայն իրողութիւնս որ ինչ ընդ երկնուս համառտաբար լրութիւն պատկանաբար պիտանան, հաճոյ Աստուծոյ եւ ընտիր մարդկան» (Արծ., էջ 258)։

ՔԱՐԱՊԷՆ ՎՐԴ. ԹՕՓՃՆԱՆ

Մատենագիտութիւն

— Յովհաննէս Կաթողիկոս. «Պատմութիւն», Երուսաղէմ, 1867։

— Ղեւոնդ Պատմիչ. «Պատմութիւն», Պետերբուրգ, 1887։

— Թովմա Արծրունի. «Պատմութիւն Տանրն Արծրունեաց», Կ. Պոլիս, 1852։

— Վարդան Վարդապետ. «Հաւաքումն Պատմութեան», Վենետիկ, 1862։

— Յ. Մանանդեան, «Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան», Հատոր Բ., Մասն Բ., Երեւան, 1960։

— Ն. Աղունց. «Պատմական Ուսումնասիրութիւններ», Փարիզ, 1948։